РЕЦЕНЗИЯ

от д-р Маргарет Драганова Димитрова,

проф. по история на българския език в СУ „Св. Климент Охридски“

на

дисертационен труд за присъждане на научна степен **'доктор на науките'**

в област на висше образование . *2. Хуманитарни науки*

професионално направление *2.1. Филология. Български език (История на българския език)*

Автор: *доц. д-р Христина Милева Тончева-Тодорова, ПУ „Паисий Хилендарски“*

Тема: Старобългарският ЧИНЪ НА СВѢТО БОГОЯВЛЕНИЕ (Текстология и редакции)

1. Предмет на рецензиране

Със заповед **№ Р33-5360/18.11.2016 г.** на Ректора на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски" (ПУ) съм определена за членка на научното жури за осигуряване на процедура за защита на дисертационен труд на тема *Старобългарският* ***ЧИНЪ НА СВѢТО БОГОЯВЛЕНИЕ*** *(Текстология и редакции)* за придобиване на научната степен ‘доктор на науките’ на ПУ в област на висше образование *2. Хуманитарни науки*, професионално направление *2.1. Филология. Български език (История на българския език)*. Автор на дисертационния труд е доц. д-р Христина Милева Тончева-Тодорова, катедра по общо езикознание и история на българския език към Филологически факултет на ПУ „Паисий Хилендарски“.

Представеният от доц. Тончева комплект материали на хартиен носител **е** в съответствие с Чл.45 (4) от Правилника за развитие на академичния състав на ПУ и удовлетворява Закона за развитие на академичния състав

2. Кратки биографични данни

Доц. Христина Тончева е известен в научните среди специалист по история на българския език и по диалектология, чиито публикации засягат различни периоди от развоя на говоримия език и писмената култура на българите – от IX-X до XX в. Докторската ѝ дисертация е посветена на Молитви за всяка потреба в средновековните български ръкописи – тя е издадена като книга през 2000 г. Друга нейна книга е посветена на чинипоследованията за встъп-

ване в монашество. Освен това тя публикува книги, посветени на късната българска книжовна продукция (две, едната в съавторство) и диалектоложко проучване (в съавторство). Има над 80 научни публикации (статии и студии) в български и международни научни издания, повечето специализирани в кирилометодиевистиката и палеославистиката. Тя има дългогодишен преподавателски опит (повече от 20 години) в Пловдивския университет (преподавала е старобългарски език, история на българския език, диалектология, история на новобългарския книжовен език), към който в последните години се прибавя и административен опит. Изнасяла е лекции в университетите в Бърно и Будапеща. Успешно е завършила осем научни проекта, повечето от които подкрепени от Фонд „Научни изследвания“.

3. Актуалност на тематиката и целесъобразност на поставените цели и задачи

Трудът на доц. д-р Христина Тончева, представен за придобиване на научната степен „доктор на филологическите науки“, е сериозно научно съчинение, обхващащо 443 стр. То е посветено на нелека и неразработвана тема в диахронната филология. Темата е актуална, защото в продължение на повече от половин век изследванията върху евхология са много малко не само в национален, но и в световен мащаб. Причините за това са не само идеологически, но и произтичат от трудностите при изследване на този тип книга – тя е била широко използвана през Средновековието, както и до днес, ръкописните свидетели са много и са пръснати в различни библиотеки по света, гръцките оригинали не са проучени от филологическа гледна точка, а разнообразието и в славянската, и в гръцката традиция е огромно, защото тези текстове, поради своята важност за християнството, са били неколкократно редактирани и обновявани, а освен това върху преписвачите е влияело и запаметеното от тях (молитвите се състоят от редица евхологични клишета, които могат да бъдат прекомпозирани). В този смисъл текстовете от требника в повечето случаи имат „отворена традиция“ според текстологията, което изисква от изследователя да търси свои пътища за решаване на текстологични и езикови въпроси и не може да върви по отъпкани пътища. В допълнение той трябва да има познания и квалификация не само върху историята на текстовете и езика, но и познания по литургика, защото евхемните текстове вървят винаги в съчетание с богослужебни указания и трябва да се разглеждат неразделно с тях. Авторката си е дала сметка и за още една страна на изследвания от нея обект – евхологичните текстове съдържат важни термини и формулировки, отразяващи важни, основополагащи християнски понятия и постулати.

4. Познаване на проблема

Като имам предвид научната работа на доц. Тончева, предхождащи написването на този дисертационен труд, мога да я нарека „първопроходник“ в изследването на текстологични и

езикови проблеми на требника (не само у нас, но и в чужбина). Тя познава отлично своите извори: средновековните славянски ръкописни евхологии, старобългарския книжовен език и различните типове правопис, установени в други славянски страни. Това личи както от конкретните анализи в дисертацията, така и от справката за многобройните ръкописни и ранни печатни източници, приложена в края на дисертацията – в нея са посочени основни данни за тях според изискванията на археографията. Авторката освен това познава текстоложката и лингвистичната терминология, използвана при анализ на средновековни славянски текстове, както и специфичната терминология на Църквата – названия на типове молитви и ритуални действия. Тя е запозната и с основните изследвания, подходи и постижения в областта, в която се разработва дисертацията – история на Евхология във византийския културен кръг и специално проучванията на Синайския евхологий.

5. Методика на изследването

Доц. Тончева владее методите на съпоставителното изследване на средновековни преписи и текстове, методите на текстологията и на езиковия анализ на средновековни текстове, едиторските практики в палеославистиката. Силна страна на работата й е, че тя разглежда средновековната писмена култура в нейния византийски контекст, като се интересува от промените, настъпили в средновековните Евхологии, писани на гръцки език, и в самите обреди на Църквата. Благодарение на добре изработена методология, в дисертацията тя се е справила успешно с посочените от мене по-горе трудности при изследване на евхологични текстове, работата й се отличава с компетентност в различни сфери на хуманитарното знание: археография, палеография, история на текста, история на християнските обреди и вариативност на средновековните текстове, гръцко-български църковни и книжовни контакти. Представеният дисертационен труд потвърждава впечатленията ми за висок професионализъм и обективност на изследователската процедура. Ще подчертая, че тя не прави прибързани изводи, а внимателно изследва голям корпус от свидетелства, за да може аргументирано да изкаже хипотези за различните текстови версии и преводи. И ако досега евхологият е изследван преди всичко като богослужебна книга (от големите руски литургисти през XIX век) или вниманието е съсредоточавано върху езика на най-ранния запазен български евхологий, Синайския, Христина Тончева отива по-далече – тя проследява историята на ранните преводи, запазени в този евхологий, промените им, новите преводи през вековете. Ще повторя, че силна страна на нейната работа е, че тя контекстуализира преводите и редакциите в българска среда във византийската традиция.

6. Характеристика и оценка на дисертационния труд

Както може и да се очаква, началните анализи в дисертацията са посветени на единствения оцелял старобългарски евхологичен ръкопис, Синайския глаголически евхологий от XI век.[1] За първи път в науката доц. Тончева прави цялостно издание на Богоявленския чин, като разчита и т. нар. „новонамерени листи“ от ръкописа. Струва ми се, че използването на термина „текстова реконструкция“ в този случай може да се схване двузначно (като реконструиране на първоначалния превод на базата на запазени по-късни свидетели), всъщност пред нас е ценно издание на Богоявленския чин в СинЕвх с разночетения и разчитане на неясни, места, които не се виждат добре и не могат да бъдат разчетени без помощта на други преписи, които авторката е успяла да открие и идентифицира като архаични. В следващите глави доц. Тончева разглежда по-сетнешни промени, редакции на това последование в славянската ръкописна и старопечатна традиция, като привлича множество ръкописи, на всеки от които е отделила достатъчно време за проучване, за да установи на какво текстово семейство принадлежи и какво е значението му при определяне на текстовите фамилии. Авторката прави цялостна характеристика на Богоявленския чин в различните текстови фамилии и ръкописи, като се съсредоточава не само на текстовите разновидности и езикови специфики, а разглежда и богослужебните указания, т.е. ритуала, какъвто го представят ръкописите, разглежда състава на обреда, състава и последователността от текстове, текстовите разновидности на молитвите. Така Хр. Тончева дава нови доказателства от конкретен текст, Богоявления чин, че Зайковският требник не принадлежи на Атонската редакция. Анализът на това последование в този требник по състав и текстови и езикови особености ясно показва, че то се различава от последованието в пазените в Хилендарския манастир требници Хил 169, Хил 378 и Хил 170, които Хр. Тончева смята за представителни за отделената от нея „атонска редакция“. Хр. Тончева изгражда представата за тази редакция на требника още в работите си върху молитвите за всяка потреба и върху чина за монашеско пострижение. В дисертация за Богоявленския чин тя прави важен извод за приемствеността в книжовната традиция: така очертаната атонска редакция според нея не променя цялостно богоявленските текстове, но се съобразява с актуални гръцки образци и със състоянието на книжовния език през XIV-XV век, с утвърдилите се лексикални и граматични предпочитания. Тук, ако бях на мястото на авторката, бих съпоставила извода й с подобни изводи, постигнати от други изследователи, определящи версии на други текстове като „атонска редакция“. Особено полезни за бъдещи изследователи са лексикалните съпоставки, които Хр. Тончева дава на лексеми от архаичната и от атонската редакция, по-късно и от други редакции, прецизно представени с основна форма и гръцко съответствие. От представените успоредици личат и граматични разлики: предпочитание към приименен родителен падеж вместо прилагателно в атонската редакция например. Тези успоредици са ценен материал за учените, които изследват редакциите на други средновековни текстове.

В следващите глави авторката на дисертацията стига до други важни изводи за редактирането и разпространението на текстовите разновидности в средновековната книжнина. Особено ценно е откритието й, че в български ръкописи от XVII век се открива старобъл-

[1] Съгласна съм с д-р Тончева, че абревиатурата ESS, появила се в някои научни изследвания за означаване на ръкописа е неподходяща. В кирилски публикации той е означаван като СЕ (например в Старобългарски речник, издание на БАН), а в научни текстове на латински отколешно е съкращението, идещо от латинското название на паметника Euch. Sin. Много добър избор на Хр. Тончева е абревиатурата СинЕвх.

гарско градиво от зората на писмената култура на българите (требници 251 и 621, пазени в Националната библиотека „Свв. Кирил и Методий“ в София).

В осма и девета глава, както и в предишните, отново виждаме принос не само към историята на текста, но и на приспособяването на богослужебната практиката към местните условия и нуждите на вярващите. Авторката открива в ръкописните свидетели и дискутира появата на съкратени чинове в зависимост от нуждите и възможностите на свещениците, от конкретните обстоятелства. По този начин се показва още веднъж богатството на версии на проучвания чин в южнославянската ръкописна традиция.

Христина Тончева не ограничава своите дирения до ръкописната традиция. Проучването й допринася да бъдат изяснени връзките между ръкописна традиция и ранна печатна продукция, дас е хвърли светлина върху образците на печатните требници и обратно влиянието на печатната традиция върху ръкописната. Обективно Хр. Тончева очертава нововъведенията в требника от 1570 г. на българския печатар във Венеция Яков Крайков. В дисертацията задълбочено са обсъдени връзките на южнославянската и в частност българската книжовна традиция с източнославянската печатна продукция, с до-Никоновски и Никоновските требници. Предполагам, че този път на изследване ще бъде разширен, когато Хр. Тончева има достъп до повече до-Никоновски печатни требници (които и на мене в собствените ми занимания с требника не ми бяха достъпни).

Ще отбележа и друга силна страна на дисертационния труд. В него не се анализират само евхологични текстове, но той се фокусира и върху библейските текстове, които са част от разглеждания чин. По този начин авторката с основание подхожда към избрания от нея обект на изследване като една неделима цялост, какъвто той е бил и е в християнското богослужение. Напълно заставам зад тази идея, защото разделянето на текстовете в изследователската процедура загубва представата за тяхното функциониране, за естествения им живот в културата. Доц. Тончева доказва, че библейските четива в Богоявленския чин пазят най-стария, Кирило-Методиевия превод с малки модификации, като тя отчита и промените, съзвучни с Лобковския и др. паримейници. В бъдеще би било интересно да се съпостави с т.нар от А. Пичхадзе „атонска редакция на паримейника“, редакция, която Г. Попов и др. изследователи откриват в паримиите в новоизводните триоди.

Отлична е систематизацията на лексикалното вариране в различните редакции на Богоявленското последование, която Христина Тончева прави в края на дисертацията. За да бъде пълна и обективна картината, е извлечен материал от много голям брой паметници, основните форми на лексемите са нормализирани последователно и компетентно според приети в старобългаристиката правила, дадено е гръцкото съответствие. Авторката класифицира лексикалните варианти (дублети) според няколко последователно спазвани критерия, като по този начин ги подлага на граматичен, словообразувателен, семантичен, стилов анализ.

Неделима и ценна част на дисертацията са приложенията, които предоставят вещо обработен материал за бъдещи съпоставки при проучване на средновековното българско книжовно богатство в неговите връзки с други средновековни култури.

7. Приноси и значимост на разработката за науката и практиката

В горната точка 6. вече очертах редица приноси на дисертацията на доц. Тончева. Тук ще обобщя и ще добавя.

Приносите на дисертацията за определяне на редакциите на Чина за Богоявление са безспорни. Изводите са направени с вещина и научна добросъвестност. Обективността им се

гарантира от последователно прилаганите методи и критерии при анализите и от големия брой изследвани извори (източници) – 60 средновековни ръкописа и 6 старопечатни требника. Трудът прави редица други важни заключения за историята на Требника изобщо и за историята на българската книжнина и богослужебна практика, които аз не само аз ще използвам. Той отговаря на въпроси, на които аз нямах отговор, когато работех с други евхологични текстове. Например Христина Тончева доказва, че български требници от XVII век с т. нар. средногорско писмо пазят много архаични евхологични текстове, т.е. че и в този век старобългарските преводи са живи и са в обръщение. Ще цитирам нейн извод:

„Ръкописната традиция показва удивителен континуитет в своето преклонение пред глаголическите образци чак до XIV – XVI в., а след това, вместо да се съобразява стриктно със старопечатната нормативност, дори през XVII в. продължава да напомня за незаглъхналия пиетет към старобългарското наследство.“

Чрез коректен анализ на неизследван досега в науката материал (средновековни текстове от ръкописи и старопечатни книги) тя прави друг важен извод за историята на българската книжовна култура, цитирам

„Богатият лексикален материал е показателен за контекстово-синонимното утвърждаване на редица старобългарски лексикални форми, за натоварването им с нови и разнообразни конотативни нюанси през следходните векове.“

Като цяло анализите на авторката защитават със солидни аргументи извода за приемствеността в българската книжнина и за пиетета на българските книжовници към собствената традиция при непрекъснатите обаче сверки и редакции според гръцката традиция.

Важен от методологическа гледна точка е изводът, че всеки чин във всеки ръкопис трябва да се изследва поотделно, преди да се изкаже мнение на кое текстологично семейство принадлежи, и че не може изводите за едно последование да се пренасят върху останалите текстове в ръкописа.

Безспорен принос на дисертацията са изданията, които авторката прави, на първо място на старобългарския чин от Синайския евхологий (известен до нейната дисертация по фрагменти, с несигурни разчитания), като и на по-късните редакции с разночетения. Не по-малък принос са речниковите приложения, като се започне с речник-индекса на текста от СинЕвх от частта, която не е влязла в речника на П. Пенкова (2008) на този изключително ценен ръкопис (ще отбележа,че 5 лексикални единици досега не са регистрирани изобщо в речниците на класическия старобългарски лексикален корпус); ще продължа с речник-индекса на определената от нея „архаичната редакция“ на старобългарския превод на Богоявленския чин и с прецизно изработените лексикални успоредици, извлечени от различни редакции и придружени с гръцки съответствия.

Към приносите ще причисля непрекъснатото сравняване в дисертацията на Хр. Тончева на средновековните състави и текстове със съвременното състояние на последованието, използвано от Българската православна църква. Така се разкриват корените на днешните практики и текстове.

Към приносите причислявам и превода на съвременен български книжовен език на последованието в един от най-красивите представители на карловско-аджарската група требници от XVII в., ръкопис 87, пазен в Народната библиотека в Пловдив „Иван Вазов“, който вероятно е писан от известния български калиграф Аврам Димитриевич в Сушица (дн. Карлово).

Ако към чисто научните приноси, бихме искали да добавим научно-приложни и приложни, бих казала, че дисертацията на доц. Тончева би могла да се използва както в обуче-

нието по старобългарски език в университетите, така и по история на православното богослужение, по история на богослужението във византийския културен кръг.

8. Преценка на публикациите по дисертационния труд

По темата на дисертацията доц. Хр. Тончева е предоставила на журито за оценка 20 публикации – научни статии на български език, 10 от които са публикувани в България и 10 в чужбина (в издания, интересуващи се от славистика и палеославистика). Всички те не са в съавторство, а са дело на самата Хр. Тончева. Публикациите са в специализирани научни издания. Една част са в периодични издания, които са реферирани и обичайно са академични издания – на БАН или на университети), което означава, че преди да бъдат публикувани са рецензирани от авторитетни учени. Друга част са в сборници от конференции или юбилейни издания в чест на годишнини на утвърдени учени – всички те имат редколегия от учени, която се очаква да е рецензирала статиите в тези книги. Препоръчително е в автореферата при изреждане на публикациите да се дадат навсякъде имената на учените съставители на сборниците, в които са публикациите на Хр. Тончева, за да се види от всички (а не само от тези, които познават тези сборници), че техни съставители са авторитетни в българистиката и славистиката учени; препоръчително е да се посочат в автореферата при всеки сборник издателствата, за да се види, че това са сериозни издателства, занимаващи се с публикуване на научна литература. Според моето познаване на научното поле смятам, че публикациите на доц. Тончева са в сериозни научни издания, където са били рецензирани от отговорни учени, преди да бъдат отпечатани. В този смисъл методологически избори и подходи, използвани в дисертацията, са били предварително апробирани в научната общност. Публикациите по качество отговарят на научните стандарти в палеославистиката, а по брой надминават очакваното за такъв тип докторска дисертация. Те не съвпадат с публикации, представени от д-р Тончева за придобиване на други академични длъжности и звания.

9. Лично участие на автора

Изводите и проучването, анализите на изворите са направени напълно самостоятелно от авторката на дисертацията. Тя има нужните научни знания и интелектуален потенциал и изследователски опит, амбиция и любов към знанието, познаване на научното поле, за да направи приносите, които виждаме в дисертацията. Отчитам и огромната предварителна работа по събиране на материала, контактуване с книгохранилищата, издирване на онлайн предоставени за работа ръкописи, нелеката работа с ръкописни и старопечатни свидетелства, запознаването не само с палеославистичната терминология и едиторски процедури, но и с бо-

гословска и църковна терминология. Публикациите по темата на дисертацията също са самостоятелни.

10. Автореферат

Авторефератът отговаря на научните стандарти и изискванията на действащите правилници. Той коректно отразява изводите в дисертацията. Сам по себе си е малка книга, снабдена коректно с библиография и с примери от старите текстове, така че да може да се цитира. Коректно са очертани основните приноси на дисертационния труд. В конкретните глави има и детайли, които смятам също за приносни и ценни за бъдещи изследвания, но които естествено няма как да бъдат изброени всички в списъка с основните приноси на дисертацията.

11. Критични забележки и препоръки

Нямам критични забележки по същество, по-скоро технически препоръки за едно бъдеще публикуване на книгата: на места не са излезли добре гръцките ударения; ако аз бях на нейно място, бих намалила честотата на глагола „се атрибуира“ за сметка на „се приписва“, бих избегнала съчетанието „старопечатни палеотипи“. Така също, ако съм на нейно място, не бих сложиха резюме на чужд език след всяка от главите на дисертацията.

12. Лични впечатления

Имам впечатления от изявите на Хр. Тончева на научни форуми, на които докладите й предизвикваха интерес, а самата тя участваше активно в дискусиите по повод на други доклади. Впечатлението ми е, че тя е учен с богати познания в старобългаристиката, с жив интерес към проблематиката, любов към знанието, нови идеи; тя е учен, проявяващ колегиален подход, окуражаващ и помагащ на по-млади изследователи, с критично, но и уважително отношение към работата на колегите си. Многократно съм я виждала да работи усърдно и неуморно с ръкописи в читалня 1. на Националната библиотека в София, от отварянето на читалнята до края на работния ден, използваща енергично и последните минути, преди отпътуването си с последните автобуси за Пловдив. Имам информация за възрожденския й плам, любов и колегиалност, с които тя посвещава студентите си в тайните на старобългарската книжнина и култура, като използва разнообразни методи, включително работа in situ, която е особено привлекателна за младите хора.

13. Препоръки за бъдещо използване на дисертационните приноси и резултати

Поради множеството ценни наблюдения на доц. Тончева, поради изключително ценните за палеослависта и за историка на църквата приложения, препоръчвам този труд да се пуб-

ликува. Както казах, приносите са не само в генералните изводи, но и в редица частни наблюдения относно отделни ръкописи и лексеми, в изданията на старобългарските текстове, речниците, лексикалните успоредици. В редица случаи този труд отваря ново поле за проучвания, например за разпространението на Атонската редакция на последованието, за това, дали тази текстова редакция остава непроменен, широко разпространен стандарт, или може да се говори за известна аморфност на Атонската редакция – както е показано за други текстове (евангелски например) от Атонската редакция. Публикуването на дисертацията като книга би могло да се използва не само от учени, но и от студенти за разработването на дипломни и курсови работи, както и от свещеници, и от всички, които се интересуват от корените на българската култура, например, тя е тезаурус на българска книжовна лексика за абстрактни понятия и християнски термини, идещи от миналото, но актуални и днес.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дисертационният труд съдържа ***научни, научно-приложни и приложни резултати, които представляват оригинален принос в науката*** и **отговарят на всички** изисквания на Закона за развитие на академичния състав в Република България (ЗРАСРБ), Правилника за прилагане на ЗРАСРБ и съответния Правилник на ПУ „Паисий Хилендарски“. Представените материали и дисертационни резултати **напълно** съответстват на специфичните изисквания на Филологическия факултет.

Дисертационният труд показва, че доц. д-р Христина Тончева **притежава** задълбочени теоретични знания и професионални умения по научна специалност български език (история на българския език), като **демонстрира** качества и умения за провеждане на изследвания с получаване на оригинални и значими научни приноси.

Поради гореизложеното, убедено давам своята ***положителна оценка*** за проведеното изследване, представено от рецензираните по-горе дисертационен труд, автореферат, постигнати резултати и приноси, и ***предлагам на почитаемото научно жури да присъди научната степен ‘доктор на науките’*** на Христина Милева Тончева-Тодорова в област на висше образование: 2. Хуманитарни науки, професионално направление 2.1. Български език (история на българския език).

30. 01. 2017 г.

Рецензент: проф. д-р Маргарет Димитрова